

НАГРЕБЕЛЬНИЙ
Володимир Петрович —
кандидат юридичних наук,
член-кореспондент НАПрН
України, заступник директора
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького
НАН України

ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК І ПРАВОЗНАВЕЦЬ, ОРГАНІЗАТОР АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ, ДЕРЖАВНИЙ ТА ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ

**Ювілейна сесія Загальних зборів Секції
суспільних і гуманітарних наук НАН України,
присвячена 150-річчю від дня народження
академіка М.П. Василенка**

19 лютого 2016 р. у Великому конференц-залі НАН України відбулася ювілейна сесія Загальних зборів Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, присвячена 150-річчю від дня народження видатного українського історика і правознавця, державного та громадського діяча, одного з ініціаторів утворення Української академії наук, її другого президента академіка Миколи Прокоповича Василенка.

Академік Микола Прокопович
Василенко (1866–1935)

Ювілейну сесію Загальних зборів Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України відкрив голова Секції, віцепрезидент НАН України академік НАН України **С.І. Пирожков**. Він відзначив вагомий роль академіка М.П. Василенка у застудванні Української академії наук, організації у ній суспільних і гуманітарних наук і зачитав привітання учасникам Загальних зборів від президента Національної академії наук України академіка НАН України **Б.Є. Патона**. У своєму зверненні Борис Євгенович підкреслив, що академік М.П. Василенко належить до когорти тих учених, чия наукова спадщина стала справжньою скарбницею для наступних поколінь — продовжувачів його справи, наголосив на його великому внеску у становлення Української академії наук та розбудову вітчизняної науки, особливо на першому її етапі.

З доповіддю про життєвий шлях і творчу спадщину академіка М.П. Василенка виступив директор Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України академік НАН України **Ю.С. Шемшученко**. У доповіді зазначалося, що Микола Прокопович Василенко народився 14 лютого 1866 р. у козацькому

Ювілейна сесія Загальних зборів Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України, присвячена 150-річчю від дня народження академіка М.П. Василенка. Зліва направо: директор Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України академік Ю.С. Шемшученко, академік-секретар Відділення історії, філософії і права НАН України академік В.А. Смолій, віце-президент НАН України академік С.І. Пирожков, академік-секретар Відділення економіки НАН України академік Е.М. Лібанова, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАН України академік М.Г. Жулинський

краї, на Глухівщині (зараз — селище Червоне Сумської області). Його рід мав козацьке походження. Батько, Прокіп Іванович, закінчив Глухівське земське училище. Працював писарем у Глухівському повітовому суді, потім був приставом у селищі Есмань, надавав правову допомогу односельчанам.

Батьки виховували своїх дітей у дусі доброзичливості й інтелігентності, прищеплювали почуття любові до свого народу. Перші роки свого життя М. Василенко з подробицями і теплою описав пізніше у своєму щоденнику «Моє життя»: «Краси не було, але був затишок. І ми всі любимо наш хутір, нашу Есмань».

Першою сходинкою до знань для М. Василенка стала Глухівська шестикласна прогімназія (1875—1882 рр.). Тут він здобув добрі знання із загальних дисциплін, а також з латинської, грецької, німецької і французької мов. Глухів виховав у М. Василенка любов до історії рідного краю. Не випадково пізніше проблеми

Гетьманщини і багатого історичного минулого гетьманської столиці посідали чільне місце у його науковій творчості.

Заключним етапом в одержанні середньої освіти стало для М. Василенка навчання у Полтавській гімназії. За нею був історико-філологічний факультет Дерптського (тепер — Тартуського) університету, який він закінчив у 1890 р.

Повернувшись до Києва, М. Василенко прослухав курс лекцій в Університеті св. Володимира (професорів В. Антоновича, М. Владимирського-Буданова та ін.). Паралельно вів дослідницьку роботу в архівах, викладав у київських гімназіях та кадетському корпусі, працював у губернських державних установах.

У роки Першої російської революції редагував газету «Киевское слово». За публікацію в ній статей антиурядового характеру був заарештований у 1907 р. до одного року ув'язнення. Покарання відбував у сумнозвісних петер-

бурзьких «Хрестах». У в'язниці даремно часу не гаяв: готувався до здобуття другої вищої освіти — юридичної. Звільнившись із місця ув'язнення, екстерном здав іспити на юриста в Новоросійському (тепер — Одеському) університеті. Отримав відповідний диплом і працював повіреним (адвокатом) одеської, а потім київської судових палат.

Після повалення самодержавства в Росії М. Василенко обіймав посаду попечителя Київського учбового округу. Згодом був запрошений до Санкт-Петербурга на посаду товариша (заступника) міністра освіти Тимчасового уряду. Другим товаришем міністра був уже відомий на той час учений-геофізик Володимир Іванович Вернадський. У них зав'язалася велика дружба на все життя. Саме тоді Микола Прокопович захопився ідеєю Української академії наук (УАН). Як пізніше згадував В. Вернадський, у М. Василенка «першого виникла думка про створення Української академії наук. У нас з ним зразу ж утворився дорогий для нас обох дружній зв'язок».

З проголошенням Української Народної Республіки М. Василенко повертається до Києва і включається у процес національно-державного будівництва. За Центральної Ради він стає членом Генерального суду УНР, а за правління Гетьмана П. Скоропадського — обіймає посади міністра освіти і мистецтв та президента Державного Сенату.

Свої міністерські повноваження М. Василенко вміло використав для реалізації академічної ідеї. Він створив комісію для підготовки законопроекту про утворення УАН та проекту її Статуту. На запрошення міністра комісію очолив В. Вернадський, який тоді тимчасово мешкав у Полтаві. Сам же Микола Прокопович спрямував роботу комісії і забезпечував її діяльність організаційно. Комісія провела 23 засідання і виконала покладені на неї завдання. Результати її роботи були подані до Ради Міністрів у формі «Пояснювальної записки до законопроекту про утворення Української Академії наук у Києві», яку підписав М. Василенко.

За наслідками розгляду цієї записки Гетьман П. Скоропадський 14 листопада 1918 р.

Гімназист Микола Василенко. 1880-ті роки

підписав закон про утворення УАН. Було також затверджено перший Статут Академії та її персональний склад. А 27 жовтня того ж року відбулося перше загальне зібрання Академії, яке обрало першим її президентом В. Вернадського. Саме з цієї дати й розпочався відлік часу для діяльності НАН України.

Варто зазначити, що Гетьман П. Скоропадський мав намір обрати першим президентом УАН Михайла Грушевського, але той категорично відмовився. По-перше, М. Грушевський принципово негативно ставився до режиму П. Скоропадського; по-друге, історик був у полоні своєї ідеї про те, що єдиною моделлю для УАН може бути Українське наукове товариство, яке він очолював; по-третє, М. Грушевський дивився на майбутню Академію як на наукову установу для розвитку суспільних наук, тоді як В. Вернадський і М. Василенко вбачали в Академії наукову установу більш широкого профілю — для розвитку як суспільних, так і природничих та технічних наук.

М. Грушевський був прибічником заснування Академії на *громадських засадах*. В. Вернадський і М. Василенко виступали за визнання Академії державною установою, підпорядко-

Студенти Дерптського університету. Микола Василенко — крайній справа

ваною «вищій владі». Зокрема, у своїй доповіді на першому засіданні комісії М. Василенко відзначав, що створення Академії наук бере на себе держава, оскільки це справа державної ваги, і приватне товариство вирішити її не в змозі. УАН має згуртувати навколо себе наукові сили. Поряд з цим утворення УАН має велике національне значення, є національною потребою українського народу.

Ці ідеї М. Василенка знайшли своє відображення у прийнятому 14 листопада 1918 р. Статуті УАН, у статті 1 якого, зокрема, було сказано: «УАН є найвищою державною науковою установою на Україні». Разом з тим Академія наділялася функціями самоврядування, обрання її членів та керівного складу.

За роки діяльності Академії її правовий статус неодноразово змінювався, проте і сьогодні йому властиві риси, закладені В. Вернадським та М. Василенком. Відповідно до нещодавно прийнятого у новій редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність»,

НАН Україна є *державною і водночас вищою науковою самоврядною організацією* (ст. 17). Але, як і тоді, так і зараз, Академія хронічно страждає від недофінансування її діяльності державою.

Попри те, що М. Василенко був міністром недовго, він встиг чимало зробити для практичної реалізації академічної ідеї. Він також поклопотався про створення українських університетів, Національної бібліотеки і архіву, галереї мистецтв, Українського симфонічного оркестру та оперного театру, мережі середніх освітніх закладів тощо.

Вже після складання ним міністерських повноважень, учасники других Загальних зборів УАН, які відбулися у Києві 30 листопада 1918 р., одногосно постановили надіслати йому своє вітання і теплу подяку за те, що «будучи міністром народної освіти, Ви всією душею поклопоталися про заснування Української Академії наук і **записали нестертими літерами своє ім'я в історію Академії**».

Після залишення посади міністра і з встановленням радянської влади М.П. Василенко відійшов від політичної діяльності. Ось як згадувала у 1991 р. про вченого його племінниця Ніна Костянтинівна Василенко: «Микола Прокопович мав м'який характер, був типовим лібералом. Він не був народжений для політики. Його сім'я була проти зайняття ним посади міністра. На що він говорив: «Міністр не головне — головне, що цю посаду я зможу використати для створення Академії».

Радянська влада спочатку лояльно поставилася до вченого. 26 липня 1920 р. його було обрано академіком УАН, а 18 липня 1921 р. — другим президентом Академії.

У складних умовах того часу новий президент домогся певного поліпшення матеріального становища Академії. При ньому її перейменували на Всеукраїнську Академію наук (ВУАН). Академія поповнилася новими членами (Д. Заболотний, О. Фомін та ін.), розширилася її видавнича діяльність.

Однак тінь недалекого політичного минулого маячила над академіком. Йому довіряли вчені, але не довіряли чиновники. Саме у цей час до Академії був приставлений політичний комісар Л. Левитський. Він був присутнім на усіх засіданнях академіків. Молодий, недосвідчений, але прудкий. «Дивлячись на нього, — зазначав у своєму щоденнику М. Василенко, — я думав: «Бідна країна, які немовлята роблять над тобою експерименти!».

Через деякий час нарком освіти УРСР Г. Гринько безпідставно відмовив у затвердженні складу Президії ВУАН на чолі з М. Василенком. Микола Прокопович, щоб не ускладнювати ситуацію, 27 лютого 1922 р. склав з себе обов'язки президента Академії, зазначивши, що відмовляється від президентства не «з власної волі».

Не відійшовши ще від цієї моральної травми, М. Василенко став жертвою розгорнутої в ті роки хвилі чисток Академії від «політично шкідливих елементів». У вересні 1923 р. його арештували разом із молодшим братом Костянтином за сфальсифікованою справою «Київського обласного центру дій». Брати Ва-

Микола Василенко. 1890-ті роки

силенки та інші члени цієї «дутої» організації були безпідставно обвинувачені в контрреволюційній діяльності і шпигунстві на користь Франції та Польщі. Вирок Київського губернського суду виявився жорстоким. Братам «відміряли» по десять років позбавлення волі з суворою ізоляцією.

Микола Прокопович важко переживав це лихо на схилі своїх літ у Лук'янівській тюрмі. Проте тепер на його захист стала Академія. Її боротьба за свого колегу гідна поваги. Звичайно, це була середина 20-х, а не 30-х років, але й у цих умовах потрібна була неабияка громадянська мужність, щоб відстоювати свою позицію, а не ховати голову в пісок.

П'ять разів ВУАН зверталася до Президії ВУЦВК з приводу помилування М. Василенка і надання вченому можливості займатися науковою діяльністю. Під цими документами сумління стоять підписи видатних українських учених-академіків — Михайла Грушевського, Сергія Єфремова, Агатангела Кримського, Володимира Липського, Павла Тутковського, Івана Шмальгаузена, Михайла Птухи, Овксентія Корчак-Чепурківського, Олексія Гіярова та ін.

Внаслідок цього у травні 1924 р. строк кримінального покарання засудженому було скорочено наполовину, а у вересні того ж року —

У робочому кабінеті

замінено трирічним адміністративним висланням за межі України — до Оренбурга.

Знову пішли подання від Академії до столичного Харкова. За М. Василенка активно клопоче його дружина Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. Нарешті ці зусилля увінчалися успіхом. 24 жовтня 1925 р. Секретаріат Президії ВУЦВК звільнив М. Василенка від усіх «заходів соціального захисту» по цій справі. Пережите підірвало здоров'я академіка, але він продовжив наукові дослідження, поповнивши перелік своїх публікацій до майже 500 праць. Більшість з них стосувалися питань історії держави і права України. Вчений послідовно і аргументовано доводив *історичну самостійність* розвитку українського права, глибоко опрацьовував його джерелознавчу спадщину. Через рік після початку судового процесу М. Василенко запише у своєму щоденнику: «Тяжко згадувати. Коли-небудь слід описати те, що відбулося. Воно має суспільний інтерес».

Цим питанням, зокрема, присвячені такі його наукові праці, як «Права, за якими судиться малоросійський народ», як джерело до історії державного права України XVIII ст.», «Конституція Пилипа Орлика», «Пам'ятник української правничої літератури XVIII століття», «Нариси з історії науки західно-руського та українського права» та ін.

М. Василенко згуртував навколо себе непересічних учених, істориків і правознавців,

які у 20—30-х роках створили оригінальну українську академічну історико-правову школу (С. Борисенко, С. Іваницький-Василенко, Л. Окіншевич, І. Черкаський та ін.). Активно допомагала вченому і його дружина — історик за фахом Н.Д. Полонська-Василенко. Вони одружилися у 1923 р. Наталія Дмитрівна була на 18 років молодша за свого чоловіка, і Микола Прокопович з цього приводу писав: «Ми зійшлися, коли у кожного вже була своя історія і навіть археологія».

У 30-х роках ВУАН знову опинилася під хвилею нових широкомасштабних реорганізацій, обвинувачень у націоналізмі, чисток і репресій. Не виключено, що смерть академіка 3 жовтня 1935 р., так би мовити, «спасла» його від нових репресивних заходів. Вже у 1934 р. спецслужби прив'язали розбитого паралічем ученого до «ворожої» організації «Молода гвардія».

Незадовго до смерті Микола Прокопович одержав листа з Москви від відомого фізика, віце-президента АН СРСР С. Вавілова. У ньому говорилося: «Академія наук СРСР збирається видати біографічний словник **найбільш відомих** науковців СРСР, а тому просимо заповнити анкету і надіслати список праць та фотокартку». М. Василенко не встиг виконати прохання С. Вавілова, як і описати процес «Київського обласного центру дій». Він помер на 70-му році життя і був скромно, майже таємно, похований на Лук'янівському кладовищі.

Як потім напише Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко у своїй книзі «Українська Академія наук: нарис історії», її чоловік всією душею належав Академії, був її великим прибічником і патріотом. До самої смерті він «жив інтересами Академії, гірко переживав її знищення і його останні передсмертні думки були про Академію наук». Ну, а що ж Академія? Вона у цей час була настільки паралізована, що не змогла навіть відгукнутися некрологом на смерть свого другого президента. За ним без достатніх на те підстав потягнувся шлейф українського буржуазного націоналіста. Більш як на піввіку його ім'я було втрачене для науки.

Тільки напередодні проголошення незалежності України ім'я Миколи Прокоповича Василенка було очищено від бруду і повернуто українській науці. Вирішити це питання виявилось не просто навіть в умовах горбачовської перебудови. 28 червня 1991 р. Пленум Верховного Суду УРСР скасував вирок 1924 р. щодо М. Василенка, а справу закрит за відсутністю складу злочину. Цей епізод пізніше описав М. Потебенько у своїй автобіографічній книзі «Пошук істини» (2006).

У науковому аспекті для відновлення справедливості стосовно М. Василенка в останні десятиліття чимало зробили Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки, зокрема його директор Геннадій Михайлович Добров, особисто президент НАН України Борис Євгенович Патон. Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України підготував і видав академічний тритомник вибраних праць ученого (2006—2008). Одна з київських вулиць названа його ім'ям. Заснована премія НАН України імені М.П. Василенка. Національний банк України випустив у серії «Видатні особистості України» ювілейну монету «Микола Василенко». На будівлях Президії НАН України, Глухівського національного педагогічного університету та середньої школи у селищі Червоному встановлено меморіальні дошки.

Разом з тим, як підкреслив доповідач, у контексті цього ювілею варто подумати і про додаткові заходи, присвячені пам'яті вченого. Доцільно завершити видання багатотомної серії універсалів українських гетьманів, про що свого часу мріяв М. Василенко, бажано було б мати в Академії галерею портретів усіх її президентів. У 2015 р. за сприяння нашого Інституту в будинку Глухівської прогімназії, де колись навчався М. Василенко (нині — Глухівський національний педагогічний університет), відкрився Науково-методичний центр «Право гетьманщини», і є потреба у забезпеченні його додатковими експонатами з історії розвитку держави і права, зокрема працями академіка М.П. Василенка з відповідних питань. НАН України доцільно також подати до Глухівської

Академік Микола Прокопович Василенко

міської ради подання про присвоєння одній з вулиць Глухова, де шість років жив і навчався М. Василенко, його імені.

У житті Миколи Прокоповича Василенка чергувалися злети і падіння. Він був талановитим ученим, невтомним громадсько-політичним діячем і організатором науки, людиною честі і совісті. Відзначаючи його 150-літній ювілей, варто ще раз підкреслити, що М. Василенко стояв біля витоків НАН України, яка вже сама наближається до свого 100-річного ювілею.

Після доповіді академіка НАН України Ю.С. Шемшученка присутні мали змогу подивитися відеофільм про життя, наукову, науково-організаційну, педагогічну, громадську та державну діяльність академіка М.П. Василенка.

Під час засідання зі співдоповідями також виступили:

— завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор **І.Б. Усенко** — «М.П. Василенко як основоположник української історико-правової науки»;

— завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України доктор історичних наук, професор **В.Ф. Верстюк** — «Микола Прокопович Василенко: урядова діяльність (за матеріалами протоколів Ради Міністрів Української Держави)»;

— директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України доктор історичних наук **Г.В. Папакін** — «Внесок М.П. Василенка в розвиток археографії та архівної справи в Україні»;

— ректор Київського університету права НАН України кандидат юридичних наук, професор **Ю.Л. Бошицький** — «Микола Василенко та його педагогічна діяльність у галузі права»;

— доцент кафедри історії держави, права та політико-правових вчень Львівського національного університету імені Івана Франка кандидат юридичних наук **Т.Г. Андрусак** — «Микола Василенко і наукове товариство ім. Тараса Шевченка»;

— доцент кафедри конституційного та адміністративного права Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана кандидат юридичних наук **Л.В. Міхневич** — «Микола Василенко і Київський інститут народного господарства».

У виступах доповідачів були показані різнобічні риси таланту академіка М.П. Василенка

як ученого-історика та правознавця, засновника наукової школи українського права, організатора вітчизняної академічної науки, державного і громадського діяча. Зокрема, підкреслювалося, що М.П. Василенко зробив вирішальний внесок у визначення предмету досліджень історії українського права, оформлення вимог до таких досліджень, усвідомлення української історико-правової науки як юридичної. Окремо було відзначено активну урядову діяльність М.П. Василенка у 1918 р., археографічну складову творчої спадщини вченого, його велику роботу з публікації так званих Генеральних слідств про маєтності українських полків 1729–1730 рр., плідні наукові зв'язки академіка М.П. Василенка з Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, його педагогічну діяльність у Київському інституті народного господарства у 1920–1924 рр. та ін.

У заключному слові віце-президент НАН України академік НАН України **С.І. Пирожков** підбив підсумки роботи Загальних зборів, зазначивши при цьому, що Президія НАН України 13 лютого 2016 р. прийняла постанову «Про відзначення 150-річчя від дня народження академіка М.П. Василенка», якою передбачено проведення протягом поточного року низки заходів, присвячених ювілею вченого та поглибленому вивченню його творчої спадщини, і закликав усіх учасників зборів до участі в їх реалізації.